371.011
К59

1602/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КОЗУБОВСЬКА ІРИНА ВАСИЛІВНА

РАННЯ ПРОФІЛАКТИКА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ
(психолого-педагогічні аспекти)

13.00.01 — теорія і історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

У 18

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100313210

Київ — 1996

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі педагогіки і психології Ужгородського державного університету

Науковий консультант - доктор педагогічних наук, професор Сагарда Володимир Васильович

Офіційні опоненти - дійсний член АНВШ України, доктор педагогічних наук, професор Алексюк Анатолій Миколайович; дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор Моляко Валентин Олексійович; доктор педагогічних наук, професор Фіпула Михайло Миколайович

Провідна установа - Рівненський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться "25" червня 1996 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.33.07 в Українському державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова за адресою: 252030, м.Київ, вул.Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий "24" травня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, професор. Н.В.Чепелєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В будь-якому суспільстві існує певна система норм і правил поведінки (моральних, етичних, правових), дотримання яких є обов'язковим для всіх членів суспільства. Порушення правових норм карається законом.

На жаль, вся історія людства свідчить про те, що законодавче закріплення основних норм і правил поведінки ще не забезпечує узгодженої з цими нормами поведінки. На всіх без винятку етапах розвитку людського суспільства мали місце випадки свідомого порушення норм і правил поведінки окремими громадянами.

Сьогодні посилюється тенденція до збільшення кількості антисуспільних проявів, що пов'язано з тими складними політичними, соціально-економічними умовами, які склалися в суспільстві. Останнім часом суттєво зріс рівень злочинності в країні в цілому. Але особливо небезпечною є стійка тенденція до зростання рівня дитячої злочинності, яка за останні роки зросла в 3-4 рази.

Кількість злочинів серед неповнолітніх щорічно збільшується не менше, ніж на 15%. Майже в 3 рази збільшилося число важких злочинів, скоєних підлітками. Явно визначилися тенденції до росту групової злочинності. Зросла кількість неповнолітніх, засуджених судами. У числі засуджених збільшилася кількість дівчат. Зниження традиційних вікових рамок злочинності неповнолітніх, так би мовити, її "омолодження" - теж надзвичайно тривожне явище.

Звичайно, правопорушення неповнолітніх - це дії, які, як правило, не становлять значної суспільної небезпеки, характеризуються примітивністю способів їх вчинення, часто мають чітко виражену "дитячу" мотивацію.

Але вони надзвичайно небезпечні тим, що в разі відсутності своєчасної реакції на них можуть набувати систематичного характеру, сприяти поглибленню соціальної деформації особистості.

Оскільки передбачена Законодавством система покарань не дає відчутних результатів у боротьбі з антисоціальними проявами, очевидно, основним напрямком у боротьбі з порушеннями норм і правил поведінки, прийнятих в суспільстві, повинна стати своєчасна профілактична робота.

Слід відмітити, що останнім часом питанням профілактики правопорушень неповнолітніх надається значна увага.

Так, на виконання Державної програми боротьби із злочинністю і спільного рішення колегій Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти України, Міністерства України у справах молоді та спорту від 12 червня 1993 р. "Про стан роботи органів внутрішніх справ, освіти, у справах молоді і спорту по запобіганню злочинам та правопорушенням неповнолітніх", а також "Про організацію виконання Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю" пропонується ряд заходів.

Профілактика протиправної поведінки неповнолітніх розглядається як один з пріоритетних напрямків в Державній програмі "Освіта" (Україна XXI ст.).

Проблема протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалась як українськими вченими, так і вченими близького і далекого зарубіжжя: психологами, педагогами, медиками, юристами.

Зокрема, психолого-педагогічні аспекти проблеми вивчали: М.О.Алемаскін, Л.М.Зюбін, І.О.Невський, Е.Г.Костяшкін, Г.Г.Бочкарьова, Б.Ф.Баєв, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, З.Г.Зайцева, Г.С.Корда, І.С.Дьоміна, М.В.Синьов та ін.

Правові аспекти досліджували: В.М.Кудрявцев, Г.М.Міньковсь-

кий, М.В.Костицький, В.Г.Нор, О.П.Тузов та ін.

Медичні аспекти розкриті в роботах: В.В.Лебединського, М.І. Буянова, Г.І.Фелінської, О.І.Селецького, С.О.Тарарухіна та ін.

З проблеми профілактики протиправної поведінки неповнолітніх на Україні захищено ряд кандидатських дисертацій (Е.І.Драніщева, О.І.Литвинов, Е.П.Погребняк, П.П.Середа, Н.Л.Каменська, І.П.Лисенко, В.Ф.Маценко, С.І.Яковенко та ін.) а також докторських (Є.І.Петухов, М.М.Фіцула, В.М.Оршеховська та ін).

Зусилля цих вчених були спрямовані на дослідження причин виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх, розробку діагностичних методик відхилень у психічному розвитку і поведінці, вивчення явища вашковиховуваності дітей та його зв'язку з правопорушеннями, пошуки шляхів ефективної профілактики протиправної поведінки, визначення ролі школи, сім'ї, позашкільних дитячих установ та спеціальних виховних закладів в профілактичній роботі з неповнолітніми.

Вашливе значення для розробки теоретичних основ профілактики протиправної поведінки мали також фундаментальні дослідження загальних проблем виховання таких відомих українських вчених, як: М.Д.Ярмаченка, А.М.Алексюка, І.А.Зязюна, Н.Г.Ничкало, Б.С.Кобзаря, Н.В.Чепелевої, С.Я.Деменчука, М.И.Боришевського, О.В.Киричука та ін.

Серед західних зарубіжних вчених, які внесли значний вклад у вивчення проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх, слід відзначити таких, як: Дж.Дмілберт, І.Шелдон, Д.Доллард, Д.Вест, Дж.Боулбі, М.Раттер, К.Леонгард та ін.

Сьогодні у суспільно-педагогічній практиці, навчально-виховному процесі школи мають місце певні суперечності, які зумовлюють об'єктивну необхідність більш глибокого теоретичного обґрунтування і практичного удосконалення системи профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

1. Суспільство величезні надії в подальшій розбудові державності України, утвердженні її суверенності, відродженні національної свідомості покладає на сьогоднішніх юнаків та дівчат. В той же час сьогодні, коли в нашій країні відбуваються широкомасштабні процеси соціально-економічних і політичних змін, коли максимально загострюються суспільні суперечності, саме неповнолітні перебувають чи не в найвагомому становищі внаслідок несформованості власної системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтацій, що не дає їм змогу адекватно реагувати на події, факти навколишнього життя, сприяє здійсненню ними правопорушень.

2. Складні проблеми виховання учнівської молоді (в тому числі і підлітків, схильних до правопорушень) в нових умовах загострення соціально-економічних і політичних протиріч, педагоги здебільшого намагаються розв'язувати традиційними засобами і методами, що не дає позитивних відчутних результатів. Як цілком справедливо відзначається в концепції гуманітаризації освіти, навчальний процес у кожній його клітинці пронизаний репродуктивною, антигуманітарною діяльністю. Занадто часто під індивідуальними особливостями ми розуміли те, що викликало роздратування вчителя, що не вкладалося в образ "середнього учня", що завдавало особливого клопоту. Часто індивідуальними особливостями підлітка школа починає цікавитися тоді, коли його "творчістю" зацікавилась міліція, чи комісія в справах неповнолітніх.

3. Неповнолітні правопорушники-підлітки перевиховуються у спецшколах, проте, на нашу думку, сьогодні там не створені належні умови для їх перевиховання. Вже сам факт тривалого перебування підлітка в оточенні великої групи осіб з негативною соціальною спрямованістю, схильних до правопорушень, не може позитивно вплинути на формування особистості. Крім цього, режим спеціальної школи породжує певну обмеженість в отриманні

різносторонньої інформації про події в країні, розвиток культури, науки, техніки. В умовах спецшколи затримується і пошук морального ідеалу, який особливо інтенсивно відбувається саме в підлітковому віці.

Можна навести ще чимало фактів щодо недоцільності перебування підлітків у спецшколах (крім, звичайно, окремих виняткових випадків). Про недостатню ефективність перевиховання в спеціальних закладах свідчить і значна кількість рецидивів злочинності серед вихованців спецшкіл.

4. Необхідність забезпечення ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх декларується, але реалізація конкретних профілактичних заходів у суспільно-педагогічну практику здійснюється слабо. Одна з причин цього - відсутність чітко визначеного суб'єкта ранньої профілактики.

Традиційно заходами ранньої профілактики вважаються:

а) оздоровлення середовища і надання допомоги неповнолітнім, які виявилися в несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як негативна дія цих умов суттєво вплине на їх поведінку;

б) попередження переходу на злочинний шлях і створення умов для виправлення осіб, які допускають правопорушення, що не караються законом.

Як правило, в літературі, виділяють такі напрямки профілактичних впливів, як: економічний, соціальний, правовий. В той же час не можна не відмітити і певне значення об'єкта цих впливів (людину), яка вдосконалюється чи деформується під впливом названих факторів і, відповідно, неадекватно може їх сприймати, інтерпретувати у відповідності зі своїм психологічним статусом, системою потреб, інтересів, переконань.

Отже, правомірно говорити про психологічний чи психолого-педагогічні аспекти профілактики протиправної поведінки, про

необхідність виявлення найперших симптомів відхилень у психічному і моральному розвитку особистості, забезпечення діагностики їх характеру і глибини, виділення тих суттєвих особистісних психологічних характеристик, які включаються в систему факторів, що визначають антисуспільну поведінку, та розробку відповідних корекційних програм.

Вважаємо, що домінуюча роль у забезпеченні психолого-педагогічних аспектів ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх належить сьогодні шкільній психологічній службі - основному суб'єкту ранньої профілактики.

Це положення є основою авторської концепції ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

Розробляючи концепцію профілактичної діяльності шкільної психологічної служби, ми виходили з того, що психологічна служба в школі була створена з метою максимального сприяння психічному і особистісному розвитку кожного учня. Основне її завдання - забезпечення психологічних умов для всебічного гармонійного розвитку учнів, порушення яких перешкоджає своєчасній реалізації вікових та індивідуальних можливостей учнів, викликає необхідність корекційної роботи.

Профілактична діяльність шкільної психологічної служби базується на науково обгрунтованій системі ранньої діагностики причин, мотивів і характеру протиправних дій, розробці та реалізації її на гуманістичній основі спільно з педагогічним колективом конкретних програм корекції поведінки учнів.

Діяльність шкільної психологічної служби передбачає взаємодію з педагогічним колективом, батьками. Якщо забезпечення психодіагностики - це прерогатива в основному шкільного психолога, то розробка і реалізація конкретних психо-корекційних програм здійснюється спільними зусиллями психолога, вчителя і батьків.

Створюючи концепцію профілактичної діяльності шкільної пси-

хологічної служби, ми опиралися також на дані ретроспективного вивчення нами особистості неповнолітніх правопорушників, згідно з якими правопорушення та інші антисуспільні прояви в їх поведінці, як правило, не є несподіваними, випадковими. Це - закономірний наслідок тривалого процесу соціальної деформації особистості. Поступово складаються елементи майбутнього антисоціального вчинку, формуються його основні риси.

Така поступовість і гнучкість процесу формування антисуспільної поведінки дає реальну основу для успішного здійснення профілактичних заходів.

Незважаючи на значну кількість робіт з проблеми протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики, питання про роль шкільної психологічної служби в профілактичній роботі майже не досліджувались. Тільки окремі вчені торкаються цих питань в контексті загальних завдань шкільної психологічної служби (І.В.Дубровіна, У.В.Кала, М.К.Акимова, Е.М.Борисова, К.М.Гуревич, Ю.З.Гільбух, Т.С.Яценко, В.Г.Панок та ін.).

Не знайшли належного висвітлення ці питання і в роботах західних зарубіжних вчених.

Актуальність, суспільна значущість проблеми профілактики протиправної поведінки неповнолітніх та її маловивченість у психолого-педагогічній науці обумовили вибір теми дисертації.

Об'єкт дослідження - рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх.

Предмет дослідження - спільна діяльність педагогічного колективу і психологічної служби школи по забезпеченню ранньої профілактики протиправної поведінки учнів загальноосвітніх шкіл.

Мета дослідження - розробка науково обґрунтованої системи діяльності психологічної служби в школі з ранньої профілактики протиправної поведінки.

Гіпотеза дослідження - рання профілактика протиправної

поведінки неповнолітніх може бути ефективною лише за умови створення і забезпечення активного функціонування шкільної психологічної служби, діяльність якої, в свою чергу, базується на науково обґрунтованій системі ранньої діагностики причин, мотивів і характеру протиправних дій, розробці та реалізації на гуманістичній основі спільно з педагогічним колективом конкретних програм корекції поведінки учнів, схильних до правопорушень.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробленості та якість теоретичного рівня вивчення проблеми профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

2. Вивчити якість практичної діяльності педагогічних колективів та психологічної служби школи з профілактики протиправної поведінки учнів.

3. Розробити методику і виявити особистісні характеристики сучасного неповнолітнього правопорушника.

4. Дослідити специфіку та мотиви правопорушень неповнолітніх в Україні на сьогоднішньому етапі, а також основні фактори, що впливають на формування протиправної поведінки.

5. Розробити концепцію діяльності психологічної служби в школі та основні напрямки змісту її роботи по попередженню правопорушень неповнолітніх.

6. Виявити фактори, які зумовлюють ефективність діяльності шкільної психологічної служби як основного суб'єкта ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

7. Узагальнити результати експериментальної перевірки концепції діяльності психологічної служби в школі та розробити рекомендації для практичного втілення в педагогічну практику технологій профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

Загальну методологію дослідження складають філософські вчення про сутність особистості, про діалектичні протиріччя про-

цесу становлення особистості, детермінованість її поведінки внутрішніми і зовнішніми факторами, провідну роль діяльності у формуванні особистості, єдність свідомості і діяльності.

Крім того, ми опиралися на методологію сучасної педагогіки, в якій обгрунтовані принципи цілісності, комплексності, наступності, а також особистісно-діяльнісний і системно-цілісний підходи як інструмент дослідження й оцінки педагогічної практики.

Методи дослідження. Проблема, яка досліджується, є комплексною. Вона належить до психолого-педагогічно-правового дослідження і вимагає застосування відповідної системи методів.

Нами використовувались загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, які взаємодоповнювали один одного і забезпечували можливість комплексного пізнання предмета дослідження.

Теоретичні методи: аналіз, синтез, абстрагування, систематизація, порівняння, класифікація, узагальнення.

Емпіричні методи: спостереження (пряме і опосередковане, короткочасне і довготривале, суцільне і вибіркове), анкетування, інтерв'ювання, аналіз продуктів діяльності, соціометрія та ін.

Провідний метод дослідження - психолого-педагогічний експеримент.

Основні етапи дослідження. Дослідження проводилося на протязі 15 років. На І етапі (1980-1985рр.) здійснювалося вивчення літератури по темі дослідження, відповідної документації; визначалися вихідні позиції дослідження, мета, завдання, гіпотеза тощо. Розроблялися основні концептуальні положення; проводився констатуючий експеримент.

На ІІ етапі (1985-1992рр.) забезпечувалася дослідно-експериментальна робота в школах; вдосконалювалася методика дослідження; моделювалися і уточнювалися умови оптимізації процесу забезпечення ранньої профілактики протиправної поведінки

неповнолітніх в спільній діяльності психологічної служби і педагогічного колективу школи.

На III етапі (1992-1995рр.) була завершена дослідно-експериментальна робота в школах; доопрацьована концепція ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх, окремі положення якої перевірялися в процесі діяльності практичних психологів і педагогів в школах та Закарпатському центрі соціальної служби для молоді; підготовлені методичні рекомендації, навчальні посібники для практичних психологів і вчителів.

Наукова новизна дослідження.

1.Уточнено зміст поняття "рання профілактика" протиправної поведінки неповнолітніх.

2.Виявлені найбільш суттєві особистісні характеристики сучасного неповнолітнього правопорушника.

3.Обгрунтована домінуюча роль шкільної психологічної служби у забезпеченні ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх.

4.Розроблено науково обгрунтовану систему діяльності психологічної служби в школі по забезпеченню ранньої профілактики протиправної поведінки учнів.

5.Узагальнено результати вивчення сучасного стану, форм, методів профілактичної роботи з неповнолітніми у Великобританії з метою впровадження окремих елементів досвіду в практику роботи у нашій країні.

Теоретичне значення дослідження полягає в обгрунтуванні поняття "рання профілактика протиправної поведінки"; у визначенні місця і ролі шкільної психологічної служби в системі профілактики правопорушень неповнолітніх; в розробці концепції діяльності психологічної служби спільно з педагогічним колективом школи по забезпеченню ранньої профілактики протиправної поведінки учнів; у виділенні найбільш суттєвих особистісних харак-

теристик сучасного неповнолітнього правопорушника; у виявленні основних факторів ефективності діяльності шкільної психологічної служби з профілактики протиправної поведінки учнів.

Практична значущість дослідження полягає в розробці методичних рекомендацій, програм, підготовці навчальних посібників з питань ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх для шкільних психологів, вчителів, працівників соціальної служби для молоді та правоохоронних органів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечувалася методологічною і теоретичною обгрунтованістю його вихідних позицій; застосуванням комплексу методів дослідження відповідно до мети, гіпотези та завдань; адекватністю використовуваних методів дослідження поставленим перед ним завданням; репрезентативністю вибірки.

Апробація і впровадження в практику результатів дослідження. Основні результати дослідження впроваджувались в практику роботи шкіл, Центрів соціальної служби для молоді, правоохоронних органів.

Результати дослідження доповідались на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях (понад 20). Основні концептуальні положення дослідження відображені в монографіях (3), навчально-методичних посібниках (5), методичних рекомендаціях, статтях, тезах (понад 100 робіт). Окремі аспекти дослідження ввійшли в науково-методичну розробку "Вуз-школа", співавтором якої є дисертант, яка стала срібним призером ВДНГ в 1990 р. в Москві.

На захист виносяться:

- теоретичне обгрунтування ролі і місця шкільної психологічної служби в системі ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх як основного суб'єкта профілактики;

- концепція діяльності психологічної служби і педагогічного колективу школи по забезпеченню ранньої профілактики протиправ-

ної поведінки учнів;

- фактори ефективності профілактичної діяльності шкільної психологічної служби.

Особистий внесок дисертанта полягає в розробці основних положень теорії і методики профілактики протиправної поведінки учнів в процесі спільної роботи шкільного психолога і вчителя; в обґрунтуванні домінуючої ролі шкільної психологічної служби в попередженні відхилень у поведінці учнів; в розробці методики психокорекційної роботи з учнями, схильними до правопорушень, а також з неблагополучними сім'ями; підготовці ряду навчальних посібників та методичних рекомендацій з питань попередження відхилень у формуванні особистості і поведінці неповнолітніх.

У ході дослідження використовувався 20-річний педагогічний і дослідницький досвід автора. Певне значення для дослідження мало узагальнення власного досвіду роботи дисертанта (шкільним психологом, консультантом обласного Центру соціальної служби для молоді, позаштатним психологом-експертом в правоохоронних органах Закарпатської області), а також стажування у Великобританії з проблем соціальної роботи з молоддю, в тому числі з неповнолітніми, схильними до правопорушень (університет Данді, факультет соціальної роботи).

Основною дослідно-експериментальною базою були загальноосвітні і спеціальні школи Закарпатської області. Окремі аспекти проблеми досліджувались в м.Києві, Москві, Чернівецькій області, а також в Тісайдському регіоні (Великобританія).

Усього на різних етапах дослідженням було охоплено понад 500 учнів, значна кількість вчителів, шкільних психологів, працівників правоохоронних органів, батьків.

Об'єм і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, висновків, бібліографії і додатків.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовується актуальність проблеми, формулюється мета, завдання дослідження, розкривається наукова новизна, практична значимість роботи, висуваються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі -"Відхилення у поведінці неповнолітніх як наукова психолого-педагогічна проблема і виховна практика суспільства" розглядається проблема відхилень у поведінці неповнолітніх в історії розвитку науки і суспільно-педагогічної практики.

Підкреслюється, що вивченням даної проблеми займалося чимало дореволюційних вчених. Так, вже в роботах видатних вчених XVIII ст. І.І.Бецького, М.І.Новікова, О.М.Радіщева та інших неодноразово розглядалися різні аспекти вищезгаданої проблеми.

У науковій літературі дореволюційного періоду не розмежовувалися такі поняття, як "важковиховувані діти","неповнолітні злочинці", а найчастіше спільний термін "малолітній злочинець" вживався і стосовно 7-10 річної дитини, яка здійснила проступок, і до підлітка-злочинця.

Характеризуючи дитячу злочинність, відомий вчений того часу І.М.Гвоздєв писав, що, очевидно, подібних страшних злочинів не було б, якби на їх зародки у свій час зверталася належна увага, були створені сприятливі умови для формування особистості. На таких же позиціях перебували й інші прогресивні вчені, відомі психологи, педагоги, юристи, медики (Ф.І.Єлеонський, П.Ф.Лесгафт, К.В.Ельницький, П.Ф.Каптерєв, С.П.Познишев, І.М.Гернет, Д.О.Дріль та ін.).

В численних працях дореволюційні вчені робили спроби розкрити істинні причини відхилень у поведінці неповнолітніх, відшукати шляхи попередження злочинності. Аналіз праць вчених свідчить про те, що переважна більшість з них цілком справедливо

вбачала головну причину виникнення відхилень у формуванні особистості, скоєння правопорушень і злочинів неповнолітніми в неблагополучних умовах життя дітей, у відсутності правильних виховних впливів, позитивних прикладів для наслідування.

Але, визнаючи негативну роль середовища, соціальних умов життя у формуванні злочинної поведінки неповнолітніх, багато дореволюційних вчених підтримували разом з тим і реакційну ідею про природжені злочинні нахили, властиві окремим індивідам.

В перші післяреволюційні роки слід відмітити плідну діяльність таких видатних вчених, як О.С.Грибоєдова, М.П.Гришакова, М.В.Чехова, В.І.Куфаєва, П.С.Виготського, П.П.Блонського, Г.О.Фортунатова, С.С.Залужного та інших.

Вони продовжували вивчення явища важковиховуваності дітей, його зв'язку з правопорушеннями і злочинністю неповнолітніх.

Велике значення вони надавали розробці питань профілактики правопорушень і злочинів неповнолітніх, наголошували на тому, що злочинні дії дуже рідко мають випадковий характер, як правило, їм передує більш чи менш тривалий період, який характеризується певними відхиленнями у поведінці, здійсненням проступків.

В 1936 р. спеціальною постановою ЦК ВКП(б) були піддані критиці педологічні концепції в психолого-педагогічній науці, що мало в цілому позитивне значення для її подальшого розвитку.

В той же час різка критика педології привела, по-перше, до заперечення деякими вченими взагалі всього того, в тому числі і позитивного, що було зроблено педологами, а, по-друге, до відчутного скорочення числа наукових досліджень з проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх, в тому числі важковиховуваності дітей, правопорушень неповнолітніх.

Проте життя показало, що проблему важковиховуваності дітей, правопорушень неповнолітніх не можна залишати поза увагою. Тому в 60-70рр. знову починається інтенсивне дослідження різних аспектів

вищезгаданої проблеми психологами, педагогами, медиками.

На протязі 70-80 рр. з'являється ряд досліджень з проблеми протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики. Найбільш важливими з них є роботи таких авторів, як О.С.Белкіна, Т.В.Писаревої, О.С.Белічевої, Л.С.Славіної, Г.І.Фелінської, О.І.Кочетова, Е.Г.Костяшкіна, В.М.Обухова, Л.М.Зюбіна, М.О.Алемаскіна, В.М.Кудрявцева, І.О.Невського, В.Ф.Пирожкова та ін.

Що стосується розвитку прогресивних педагогічних ідей на Україні, то чимало цікавих суджень з проблеми відхилень у формуванні особистості можна знайти вже в старовинних етнографічних документах часів Київської Русі.

Дійшли до нас і деякі перші наукові дослідження проблем виховання, запобігання відхиленням у формуванні особистості, спроби вироблення морально-правових, етичних законів про охорону дитинства, опіку сиріт, захист честі матері тощо.

Так, Ярослав Іларіон намагався обгрунтувати шкідливість для формування особистості дитини шлюбів між близькими родичами, довів, що у багатьох випадках саме цей факт є причиною аномального розвитку дитини, наполягав на необхідності пильного догляду за немовлятами, бо цей вік дуже важливий для подальшого розвитку дитини і т.п.

Цікаву концепцію виховання шляхом розвитку розумових сил дитини розробив Кирило Туровський. Він відстоював ідею "тілесної і духовної чистоти", стверджував, що людина не народжується ні добром, ні злом.

Дальший розвиток прогресивної педагогічної думки на Україні відбувався під впливом ідей народної педагогіки, яка складалася віками і утверджувала найдемократичніші ідеали виховання, а також під впливом прогресивної педагогічної теорії і практики західних слов'ян, зокрема педагогічних поглядів видатного словацького вченого Яна Амоса Коменського.

Пізніше, в кінці XVII - початком XVIII ст. своїми прогресивними педагогічними поглядами виділявся Ф.Прокопович.

Не можна не відмітити і діяльність Г.Сковороди, який висловив чимало цікавих думок з багатьох актуальних і сьогодні проблем психології і педагогіки, в тому числі й стосовно попередження відхилень у формуванні особистості.

Г.Сковорода вважав, що людина за своєю природою незіпсована, добра, що "справді людське серце і розум ам ніяк не можуть бажати зла людям". На думку вченого, причинами, що породжують моральні вади, інші відхилення у поведінці, є погані суспільні умови, неправильно поставлене виховання, темрява, неосвіченість. Особливо важливим у формуванні особистості є правильне виховання, воно може дати, як відзначав Г.Сковорода, "те, чого не дадуть ні чин, ні багатство, ні походження, ні милість вельмож".

Аналізуючи педагогічну спадщину Г.Сковороди, можна дійти висновку, що саме у правильному вихованні дитини з перших днів її життя він вбачав основу профілактики відхилень у формуванні особистості, вчинення нею протиправних дій.

Продовжуючи прогресивні тенденції Г.С.Сковороди, Т.Г.Шевченко, П.П.Грабовський, І.Я.Франко рішуче відкидали положення про природженість злочинних нахилів індивіда і надавали вирішального значення у формуванні особистості, її характеру, способу поведінки соціальному середовищу, вихованню.

На Західній Україні, зокрема в Закарпатті, надзвичайною популярністю користувалися ідеї О.Духновича, відомого письменника, громадського діяча, педагога. Велику цінність становлять педагогічні твори О.Духновича, в яких він досить чільне місце відводить аналізу проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх.

О.Духнович правильно розумів зв'язок біологічних і соціальних факторів у формуванні особистості. Він підкреслював, що дитина від народження успадковує певні "естественные наклон-

ности","естественные добродетели", але разом з тим великий вплив на формування особистості мають і соціальні фактори: навколишнє середовище, виховання.

Особливе місце в історії післяжовтневого періоду розвитку психолого-педагогічної думки належить А.С.Макаренку.

Незважаючи на те, що сьогодні деякі положення концепції виховання і перевиховання, розроблені А.С.Макаренком, піддаються критиці, в якійсь мірі, можливо, справедливій, все ж А.С.Макаренко вперше в історії не тільки теоретично обгрунтував, але й практично підтвердив можливість перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Особливо важливою умовою успішної виховної роботи з дітьми, які мають відхилення у поведінці, він вважав поєднання людського ставлення до них, поваги з високою вимогливістю, яка не допускає поблажливості. Його основний педагогічний принцип: "Як можна більше вимогливості до людини і як можна більше поваги до неї".

Вагомий вклад у вивчення психолого-педагогічних аспектів важковиховуваності дітей, попередження правопорушень серед неповнолітніх вніс видатний український вчений В.О.Сухомлинський.

Його думки, судження, поради вчителям і батькам проникнуті гуманізмом, вірою в дитину, любов'ю до неї, впевненістю у можливостях перевиховання, вирішальній ролі вчителя в цьому.

Серед сучасних українських вчених, які ефективно працюють над дослідженням найрізноманітніших аспектів проблеми протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики слід назвати М.М.Фіцулу, В.М.Оржеховську, В.О.Татенка, Т.М.Титаренка, Е.І.Дранішеву, З.Г.Зайцеву, М.В.Костицького, О.П.Тузова, Б.Ф.Баєва, Е.П.Погребняк, П.П.Середу, О.І.Селецького, С.О.Тарарухіна та ін.

У першому розділі проаналізовані також деякі концепції відхилень у поведінці неповнолітніх, сформульовані зарубіжними

вченими (Д.Дмілберт, Д.Кассебаум, Ч.Ломброзо, Е. та Ш.Глюк, З.Фрейд, А.Кеттле, Дж.Боублі, Л.Кольберг, Д.Райт та ін.).

Сьогодні на Заході існує значна кількість течій, напрямків, теорій щодо інтерпретації відхилень у поведінці неповнолітніх, в тому числі і протиправної поведінки.

Більшість з них може бути віднесена до таких 3 напрямків: біосоціальний, соціологічний, критичний. В свою чергу, біосоціальний напрям включає такі теорії, як фрейдистську, теорію небезпечного стану, психопаталогічні теорії, расові, спадковості, конституційної схильності.

Соціологічний напрям включає теорію соціальної дезорганізації, диференціальної асоціації, множини факторів.

Критичний напрям, який можна вважати найбільш прогресивним, характеризується тим, що його представники вбачають причини делінквентності у негативних впливах як мікро - так і макросередовища.

Щодо профілактичних заходів, то пропонуються найрізноманітніші правові, медико-біологічні, соціальні заходи. Окремі положення кримінально-правової, соціальної превенції, безумовно, заслуговують на увагу.

У другому розділі - "Роль шкільної психологічної служби в організаційно-педагогічному забезпеченні профілактики протиправної поведінки учнів" дається аналіз діяльності шкільної психологічної служби на сучасному етапі та її ролі у забезпеченні ранньої профілактики протиправної поведінки школярів.

Вказується, що психолого-педагогічні консультаційні центри в тій чи іншій формі давно існують у багатьох зарубіжних країнах.

У країнах СНД система психологічної служби в школі тільки починає формуватися.

Положення про психологічну службу в системі народної освіти

було розроблено і вступило в дію на Україні в 1993р.

Основна мета діяльності шкільної психологічної служби - максимальне сприяння психічному і особистісному розвитку кожного школяра. Основне завдання - забезпечення психологічних умов для всебічного гармонійного розвитку учнів, порушення яких перешкоджає своєчасній реалізації вікових та індивідуальних можливостей учнів, викликає необхідність корекційної роботи.

Головний вид діяльності шкільного психолога - психодіагностика. Цей вид роботи може розглядатися як самостійний, але разом з тим - це база всіх інших видів діяльності, які не можуть бути реалізовані без відповідних психодіагностичних досліджень (наприклад, психокорекція, психопрофілактика, психологічне консультування і т.д.).

Отже, виділення психодіагностичного напрямку в діяльності шкільного психолога має умовний характер. Цей напрямок не може розглядатися відірвано від корекції. Більшість вчених цілком слушно відмічають діагностико-корекційний напрям роботи шкільного психолога. Шкільний психолог не просто ставить діагноз, він розробляє програму дальшого розвитку тих чи інших сторін особистості, здібностей учня, слідкує за виконанням запропонованих ним рекомендацій і в значній мірі (у співпраці з вчителем, батьками, в разі потреби й медиками) здійснює корекційну роботу.

Узагальнення нами результатів власного досвіду роботи в школі шкільним психологом та досвіду інших шкільних психологів дає підставу стверджувати, що, по суті, вся діяльність шкільного психолога (визначення рівня шкільної зрілості, профорієнтаційна робота, робота з педагогічним та учнівським колективом, батьками, важковиховуваними учнями і т.д.) тісно зв'язана з профілактикою протиправної поведінки неповнолітніх. Успішне вирішення цих завдань, реалізація яких в першу чергу є обов'язком шкільного психолога, своєчасна діагностика і корекція відхилень у

психічному розвитку особистості, безперечно, позитивно впливає на ефективність суто профілактичної роботи.

Слід підкреслити, що психодіагностика в системі психологічної служби школи має свої особливості, принципові відмінності, які, на жаль, сьогодні в багатьох випадках не враховуються.

В практиці роботи окремих шкільних психологів проявляється тенденція до ігнорування диференціації, яка має місце в завданнях психолога-дослідника (науковця) і шкільного психолога (практика).

Звичайно, шкільний психолог в якійсь мірі повинен бути дослідником. Але при цьому йому не слід забувати, що дослідження проводиться ним не ради самого дослідження, отримання цікавих результатів щодо психологічного розвитку учня, а ради того, щоб дати певні практичні рекомендації, вибрати ефективні засоби впливу, створити оптимальні психологічні умови для формування особистості.

Психодіагностика в школі завжди повинна бути тісно зв'язана з педагогічною проблематикою. Тому вважаємо, що її доцільно розглядати як психолого-педагогічну діагностику.

В процесі дослідження ми прийшли до висновку про надзвичайну важливість врахування емоційного фактору в діяльності шкільної психологічної служби. Найбільш ефективною є така діяльність шкільного психолога з профілактики правопорушень, в якій органічно поєднуються раціональна й емоціональна сторони при оптимальній інтенсивності емоційного процесу. Для успішного забезпечення профілактичної роботи з учнями, схильними до правопорушень, обов'язковою є продумана емоційна регуляція їх діяльності, створення відповідних умов для досягнення успіху в тому чи іншому виді діяльності і виникнення позитивних емоційних переживань в зв'язку з цим.

Цікаві дані отримані нами в процесі дослідження впливу типу емоційної спрямованості вчителя, шкільного психолога на успіх спілкування з неповнолітніми, схильними до правопорушень.

Найбільш значимими в цьому плані виявилися такі типи, як альтруїстичний, комунікативний, романтичний, пугнічний.

Різноманітність форм і видів роботи шкільного психолога, високі вимоги до його знань, умінь, навичок, особистісних якостей вимагають певного рівня підготовки спеціалістів - шкільний психолог.

Серед вітчизняних вчених немає одностайності з питань підготовки психологів для шкільної психологічної служби. Одні вважають, що обов'язки шкільного психолога можуть успішно виконувати вчителі-практики, які мають достатній рівень психолого-педагогічних знань, набутих в процесі перепідготовки. На думку інших, шкільними психологами можуть працювати тільки особи, які отримали фахову психологічну освіту.

Безумовно, спеціальну психологічну освіту бажано мати кожному шкільному психологу. Проте, як свідчить практика і спеціальні дослідження з цього питання (в тому числі і автора даної роботи), далеко не кожний психолог-професіонал успішно виконує обов'язки шкільного психолога. Виявляється, що особистісні якості (тактовність, доброта, уважність, доброзичливість, здатність співпереживати, любов до дітей) мають не менше значення, ніж спеціальні теоретичні знання. Особливо відчутно це проявляється в роботі з неповнолітніми, схильними до правопорушень.

Сьогодні країна відчуває величезну потребу в шкільних психологах. Вони необхідні в загальноосвітніх школах і в дошкільних, позашкільних дитячих закладах, дитячих будинках і школах-інтернатах, ПТУ. Причому, в школах з великим контингентом учнів повинен працювати не один, а кілька психологів.

Тому ми вважаємо, що разом з психологами, які отримали

спеціальну психологічну освіту, обов'язки шкільного психолога можуть виконувати й окремі вчителі-практики, які проявили інтерес і здібності до цієї роботи та мають певний рівень психолого-педагогічних знань, умінь, навичок, набутих за умов спеціальної перепідготовки.

Сьогодні існують різні моделі підготовки шкільного психолога. Кафедра педагогіки і психології Ужгородського університету пропонує модель (одним з її авторів є дисертант), суть якої в тому, що в умовах фундаментальної університетської підготовки кращим студентам педагогічних відділень, які виявили бажання працювати в системі шкільної психологічної служби, надається можливість здобути додаткову кваліфікацію "шкільний психолог" поряд з основною спеціальністю вчителя-предметника. Значна увага звертається на їх підготовку до роботи з учнями, схильними до правопорушень. Така модель пройшла успішну апробацію, вже здійснено два випуски груп шкільних психологів.

У третьому розділі - "Теоретико-методологічні підвалини гносеології протиправної поведінки неповнолітніх" розкриваються особливості методики вивчення особистості неповнолітнього правопорушника в діяльності шкільної психологічної служби, аналізуються індивідуально-психологічні властивості та деякі особливості системи суб'єктивних ставлень неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки.

Глибоке вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості важковиховуваних дітей, схильних до правопорушень, а також їх найближчого соціального оточення - важлива складова ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх, фактично - одна з найважливіших передумов ефективності профілактичної роботи.

Хоч в цілому успішна профілактика правопорушень неповнолітніх обов'язково передбачає взаємодію педагогів, батьків, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів, гро-

мадськості і т.д., вивчення особистості неповнолітніх, схильних до правопорушень, безперечно, стосується в першу чергу шкільної психологічної служби.

Підкреслимо, що в процесі вивчення особистості неповнолітнього правопорушника, його найближчого соціального оточення з метою виявлення причин протиправної поведінки, для психолога основне значення має власне психологічна діагностика. Так, наприклад, вивчаючи сім'ю неповнолітнього, його оточення в школі та за її межами, входження в неформальні групи, для психолога важливо не просто зафіксувати той чи інший факт, наприклад, участь неповнолітнього в якомусь неформальному об'єднанні, але виявити, які потреби він задовольняє при цьому: хоче самоутвердитися чи відчути себе більш захищеним у групі, реалізувати мотивацію дружнього спілкування чи задовольнити потребу в алкоголі, наркотиках, отримати сексуальне задоволення тощо.

Надзвичайно важливо простежити шлях, який привів неповнолітнього в дану групу, виявити суб'єктивне ставлення підлітка до себе, своєї поведінки, групи. Все це має важливе значення для організації подальшої роботи з неповнолітнім.

Для юридичної науки і практики конкретне правопорушення - це "діяння, яке складається з чотирьох елементів: об'єкта, суб'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторони".

Для психології правопрушення - це процес, який розгортається як в просторі, так і в часі. При цьому враховуються не тільки самі дії, які складають протиправний поступок, але і події, які передували їм. Таким чином, розкривається генезис протиправної поведінки, тобто її походження і розвиток.

Загальновідоме положення про те, що правопорушення і злочини мають соціальну природу аж ніяк не означає, що можна ігнорувати роль біологічних факторів у формуванні протиправного способу поведінки.

Виявлення так званих психобіологічних передумов асоціальної поведінки, які ускладнюють соціальну адаптацію індивіда має важливе значення в роботі шкільного психолога в зв'язку з превентивною практикою, тому що дозволяє проводити корекційно-профілактичну роботу з врахуванням всіх факторів, які могли зумовити відхилення у поведінці неповнолітнього. Несприятливі біопсихологічні фактори вимагають додаткових заходів впливу, причому, як правило, не тільки психолого-педагогічних, але й медичних.

Психолог повинен звертати увагу на можливу патологію потреб і потягів: нервові і психічні захворювання та пограничні стани, що підвищує збудженість нервової системи, зумовлює неадекватну реакцію і ускладнює соціальний контроль за діями; успадковані захворювання, особливо ускладнені алкоголізмом; психофізіологічне перевантаження, конфліктні ситуації, іноді несприятливе екологічне середовище, що може привести до психосоматичних, алергічних, токсичних захворювань.

При вивченні причин протиправної поведінки неповнолітніх важливим є аналіз особистості у взаємодії з середовищем, оскільки протиправна поведінка породжується не особистістю чи середовищем, а саме їх взаємодією.

В ряді випадків ця взаємодія, якщо вона має місце на протязі тривалого періоду, сильно впливає на особистість і породжує не окремі протиправні поступки, а стійку протиправну орієнтацію. Така особистість здатна здійснювати правопорушення навіть при зміні соціальних умов.

Отже, сформулюємо основні положення підходу до вивчення природи протиправної поведінки та особистості неповнолітнього, схильного до правопорушень:

- особистість вивчається як складна система, в якій виділяються елементи, що мають безпосередній чи опосередкований

зв'язок з протиправною поведінкою;

- особистість пізнається через діяльність, через взаємодію з соціальним середовищем;

- не тільки особистість та її діяльність, але обов'язково соціальне середовище (особливо мікросередовище) повинні бути в полі зору психолога.

На основі узагальнення даних, отриманих в процесі вивчення відповідної літератури та результатів власної експериментальної роботи може бути запропонована орієнтовна схема вивчення особистості неповнолітнього, схильного до правопорушень:

1) спадково-біологічні фактори: схильність до нервових чи психічних захворювань одного з батьків чи обох; алкоголізм; патологічна вагітність; ненормальні роди і т.п.;

2) особистісні характеристики (темперамент, характер, здібності, емоційна сфера, мотиваційна сфера, потреби, інтереси, ідеали, переконання, правосвідомість, характер перебігу психічних процесів);

3) найближче соціальне оточення неповнолітнього: сім'я (соціально-економічний статус батьків, відносини в сім'ї, особливості виховання, наявність братів, сестер); школа (відносини з вчителями і однокласниками, ставлення до навчання); друзі в класі, за мешами класу і школи; статус підлітка в класі (чи групі, якщо він є членом якоїсь групи); участь в роботі позашкільних дитячих установ.

Здійснюючи вивчення особистості в процесі психологічного дослідження, необхідно враховувати загальні закономірності типологічного розвитку людини. Це, насамперед, стосується вікових особливостей.

Для кожного віку існує специфічна ситуація розвитку, тобто певне співвідношення умов соціальної сфери і внутрішніх умов формування особистості. Взаємодія зовнішніх і внутрішніх фак-

торів породжує типові психологічні особливості, загальні для індивідів одного віку.

В результаті вивчення особистості учнів, схильних до правопорушень, можна відзначити, що для них, як правило, є характерним: в більшій чи меншій мірі низький рівень правосвідомості (близько 90%), ті чи інші відхилення в сфері уваги (60%), пам'яті (40%), мислення (50%), мовлення (80%), уяви (45%), емоційні розлади (70%), слаба воля (35%), неадекватна самооцінка (80%), низький статус в класному колективі (70%), потяг до беззмістовного проведення часу (75%), куріння (93%), вживання алкоголю (95%) і т.п.

Надзвичайно характерною особливістю переважної більшості вивчених нами неповнолітніх є наявність відхилень у системі суб'єктивних ставлень особистості: негативне ставлення до різних видів діяльності (навчальної, трудової, громадської), неповага до оточуючих, неправильне ставлення до матеріальних і духовних цінностей і т.п. Ставлення можуть мати активно-негативний або пасивно-негативний характер, а за глибиною і стійкістю негативних проявів їх можна визначити як ситуативні, нестійкі і стійкі.

Щодо видів правопорушень і злочинів, які здійснюються неповнолітніми, то найбільш поширеними серед них є: крадіжки особистого майна громадян, крадіжки державного майна, пограбування, хуліганство, крадіжки автотранспорту, спекуляція, статеві злочини, незаконне носіння, придбання і виготовлення зброї.

Останнім часом набув поширення спеціальний вид правопорушень, так званий, підлітковий "рекет".

Переважна більшість неповнолітніх правопорушників виховувались в неблагополучних сім'ях, більше 80% з них були важковиховуваними дітьми.

В результаті узагальнення даних досвіду власної практичної діяльності та врахування особливостей існуючої загальної типоло-

гії правопорушника, нами запропонована типологія неповнолітнього правопорушника:

1) особи з нестійкою, але в цілому позитивною загальною спрямованістю, які вчинили правопорушення внаслідок легковажності, випадкового збігу обставин тощо (близько 34%);

2) особи з нестійкою, але в цілому вже досить чітко вираженою негативною спрямованістю особистості, які вчинили правопорушення у відповідності з наявними у них потребами, інтересами, установками, ідеалами, переконаннями, потрапивши у відповідну ситуацію (близько 40%);

3) особи з відносно стійкою загальною негативною спрямованістю, протиправна поведінка яких є цілком закономірним наслідком їх переконань, установок, ціннісних орієнтацій, світогляду, для реалізації яких не потрібна відповідна ситуація, вони, як правило, самі є ініціаторами створення такої ситуації (близько 20%);

4) особи з відхиленнями у психічному розвитку, стан здоров'я яких найчастіше знаходиться між нормою і патологією, але з чітко вираженою тенденцією переходу в патологічний стан (близько 6%).

В четвертому розділі - "Наукові засади та технологія корекційно-профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень" відзначається, що корекційна робота нерозривно зв'язана з діагностичною і починається іноді безпосередньо в процесі самої діагностики або ж зразу після узагальнення результатів психодіагностичного обстеження учня і розробки відповідної психокорекційної програми.

Залежно від характеру і спрямованості корекції розрізняють симптоматичну корекцію і каузальну. Перша спрямована на симптоми відхилень в розвитку, друга - на джерела, причини відхилень. Звичайно, друга форма корекції має більші переваги. Адже зусилля психолога повинні бути сконцентровані не стільки на зовнішніх

проявах відхилень в розвитку та їх симптоматиці, скільки на джерелах, причинах, які зумовлюють виникнення тих чи інших відхилень.

В практиці корекційної роботи слід диференціювати корекцію нормального розвитку і корекцію аномального розвитку. Зустрічається також корекція різних варіантів затримки психічного розвитку. Шкільний психолог бере участь у здійсненні всіх видів корекції, але корекція аномального розвитку забезпечується, в першу чергу, зусиллями медиків, дефектологів.

Шкільний психолог забезпечує корекційну роботу в процесі бесід (лекцій) для вчителів, батьків, учнів, надання консультацій, відповідних рекомендацій.

Власне корекційна робота проводиться психологом безпосередньо з конкретним учнем (чи групою учнів) з допомогою вчителів, батьків в найрізноманітніших формах.

В корекційній роботі велике значення має опора на діяльнісний підхід (визнання діяльності як рушійної сили розвитку). Отже, основним напрямком корекційної роботи слід вважати організацію відповідних видів діяльності дитини шляхом формування узагальнених способів орієнтації.

Корекційна робота повинна будуватися не як просте тренування, вправляння у формуванні умінь і навичок, не як окремі вправи по вдосконаленню психічних процесів, психічної діяльності, а як цілісна осмислена діяльність дитини, що органічно входить в систему її щоденних життєвих відносин.

В залежності від результатів психодіагностики, шкільний психолог, працюючи індивідуально з учнем, може здійснювати корекцію інтелектуального розвитку, сенсорних здібностей, мовленневого розвитку, пам'яті, уваги, формування психологічної готовності до навчання в школі, комунікативних труднощів, неадекватних взаємовідносин з ровесниками і дорослими, дезадаптації тощо.

Спеціальними проблемами корекції є такі особистісні властивості, як неадекватна самооцінка, високий рівень тривожності, непевність у своїх силах, конформізм, безініціативність і т.п. Всі вищезгадані відхилення, згідно з результатами нашого дослідження, можуть сприяти виникненню важковиховуваності дітей, формуванню протиправного способу поведінки.

Вибір методів і форм корекції залежить від віку дитини, характеру і причин відхилень, рівня професійної підготовки психолога.

Що стосується учнів молодшого шкільного віку, то корекція найчастіше спрямована на навчальну діяльність, яка є домінуючою у шкільному віці і від якої в значній мірі залежить поведінка молодшого школяра, його взаємовідносини з батьками, вчителями, однокласниками.

Мова може йти про корекцію загального відставання в навчанні і специфічного (з якогось конкретного предмету). Шляхи і методи корекції в кожному конкретному випадку залежать від причин відставання у навчанні.

Підкреслюється, що саме в молодшому шкільному віці корекція навчальної діяльності може бути найбільш ефективною. У підлітковому віці прогалини в навчанні, як правило, бувають настільки серйозними, що досягти позитивних результатів в процесі корекційної роботи здебільшого буває дуже важко.

Проблемами корекції в молодшому шкільному віці є дезадаптація, дидаскогенія, затримки в психічному розвиткові, деякі вади в перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення і т.п.).

Особливої уваги шкільного психолога і вчителя вимагає формування системи правильних суб'єктивних ставлень молодшого школяра, оскільки, згідно з результатами нашого дослідження, відхилення у системі суб'єктивних ставлень особистості - надзвичайно

суттєва властивість переважної більшості неповнолітніх, схильних до правопорушень.

В роботі проаналізовані основні шляхи і методи спільної діяльності шкільного психолога і вчителя по формуванню системи суб'єктивних ставлень молодшого школяра.

В корекційній роботі з підлітками часто доводиться мати справу з тими ж проблемами, що і в молодшому шкільному віці: поглиблюється дезадаптація, відставання в навчанні, педагогічна занедбаність.

Крім цього у підлітковому віці важливими проблемами корекції стають неправильні взаємовідносини, спілкування, низький статус учня в колективі, схильність до бродяжництва, вживання алкоголю, токсикоманія, статеві відхилення і т.п.

Саме в цьому віці з'являється найбільше важковиховуваних, схильних до правопорушень неповнолітніх. Робота з ними вимагає умілого застосування таких засобів психолого-педагогічного впливу, як переконання, авансування довір'ям, систематична об'єктивна оцінка діяльності учня, вправляння (привчання), заохочення (схвалення), покарання, педагогічний "вибух" та ін.

Психокорекційна робота з такими неповнолітніми повинна проводитися спільними зусиллями шкільного психолога, вчителів, батьків, в окремих випадках медиків, працівників соціальних служб, правоохоронних органів.

Результати нашого дослідження свідчать про те, що величезне значення в корекційній роботі з підлітками, схильними до правопорушень, має організація самовиховання.

Самовиховання проходить ряд етапів, і роль шкільного психолога на кожному з цих етапів далеко не однакова. Найважливішою вона є, на нашу думку, на першому етапі самовиховання, коли відбувається усвідомлення учнем необхідності роботи над собою.

Якщо шкільному психологу вдалося переконати учня в не-

обхідності самовиховання, це вже - половина успіху в роботі.

На першому етапі через моральну психолого-педагогічну підтримку забезпечується регулярне самоспостереження і об'єктивна самооцінка, вкрай необхідна для початку і ходу майбутнього самовиховання.

Роль шкільного психолога в організації самовиховання дітей і підлітків з негативними проявами у поведінці полягає в тому, щоб максимально враховуючи вікові, статеві, індивідуально-особистісні властивості вихованців, ознайомити їх з основами самовиховання, розкрити роль, значення самовиховання у їх житті і діяльності, навчити їх основним прийомам самовиховання, допомогти скласти індивідуальні програми самовиховання і тактовно здійснювати контроль за їх реалізацією.

Безперечно, ця робота повинна проводитись обов'язково разом з класним керівником, батьками, іншими вчителями, до яких учні ставляться з повагою і довірою, а в разі необхідності шкільний психолог повинен звертатися і до відповідних спеціалістів (наприклад, організація аутогенного тренінгу).

Досвід роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень, свідчить про те, що зусилля психолога і вчителя не дадуть позитивних результатів, якщо учень буде перебувати в несприятливій сімейній атмосфері.

Тому в дисертаційному дослідженні звертається увага і на особливості роботи шкільного психолога і вчителя з батьками.

Ця робота повинна бути спрямована, насамперед, на підвищення рівня психолого-педагогічної освіти батьків.

Основні форми, в яких реалізується даний вид роботи, - це лекції, бесіди, семінари, виставки, підбір відповідної літератури для індивідуального використання батьками, тематичні конференції, вечори запитань і відповідей, участь і виступи на загальношкільних і класних батьківських зборах психолога.

Останнє є, на наш погляд, особливо ефективним в тому випадку, якщо перед цим проведена попередня відповідна робота (анкетування, тестування, спостереження, експеримент), тобто, психолог має можливість виступити з узагальненням конкретних результатів. Тоді розмова з батьками буде предметною, а не абстрактною. Іноді доцільно запросити інших спеціалістів (наприклад, медиків, юристів).

Поряд з психологічною освітою батьків, яку забезпечує шкільний психолог, надзвичайно важливою ділянкою його роботи є психологічні консультації для батьків.

У нашому дослідженні в значній мірі знайшло підтвердження положення, висунуте деякими вченими про те, що діти з проблемами у поведінці частіше зустрічаються у батьків з хронічними депресивними чи невротичними захворюваннями.

Іноді це передається дітям генетично, в інших випадках розлади в поведінці дітей виникають під впливом тих дисгармонійних відносин в сім'ї, які склалися внаслідок хворобливого стану самих батьків (як правило, одного з них).

В роботі з такими батьками потрібен особливий такт, доброзичливість, емпатія. В деяких випадках не зайвою буде рекомендація для них шкільного психолога отримати кваліфіковану консультацію інших спеціалістів: невропатолога, психіатра.

Працюючи з батьками важковиховуваних дітей, шкільному психологу доводиться іноді основну увагу звертати на особистість батьків, провести необхідну роботу з ними, а вже потім разом з батьками,вчителями забезпечувати відповідну корекційно-профілактичну роботу з учнями.

Практика роботи з батьками показує, що досить часто забезпеченню нормальних відносин з дітьми, їх правильному вихованню в сім'ї заважають ті чи інші особистісні властивості батьків, частіше матерів. Це, насамперед, підвищена сензитивність, над-

звичайна емоційна чутливість, схильність все "близько приймати до серця", хвилюватися, тривожність, домінантність, егоцентричність, гіперсоціальність, афективність.

Не сприяють правильному вихованню дитини і такі фактори, як неприйняття батьками дитини, чи, навпаки, надмірна, сліпа любов до неї, непослідовність у відносинах з дітьми, неузгодженість дій батьків стосовно дитини, невідповідність вимог батьків реальним можливостям дітей, недовір'я до дітей, надмірна регламентація життя дітей, часті погрози, покарання.

Слід відмітити, що досі мова йшла про сім'ї, які за своїми моральними та виховними позиціями відносяться в основному до сімей благополучних. Батьки цікавляться вихованням дітей, бажають цим займатися, але через вищезгадані помилки, які допускаються ними у вихованні, часто терплять невдачі.

Такі батьки, як правило, уважно ставляться до порад психолога чи педагога, відвідують організовані для них бесіди, диспути, конференції. Викликають у них цікавість і батьківські збори, де вони не тільки можуть отримати корисну інформацію психолога, класного керівника, але послухати інших батьків, поділитися своїми думками з питань виховання.

Саме в цих сім'ях досягається найвища результативність спільної роботи психолога і педагога, в процесі якої вдається позитивно вплинути на особистість важковиховуваного учня, попередити вчинення ним протиправних дій. Проте тільки дуже незначна частина вивчених нами неповнолітніх (не більше 10%) виховувалися в таких сім'ях.

Інші перебували в формально-нормальних або аморальних сім'ях. Звичайно, відмовитися повністю від роботи з такими сім'ями ні психолог, ні вчитель не мають права. Але ця робота в основному виявляється малоефективною. Суттєво вплинути на свідомість дорослих людей, змінивши їх установки, переконання

психолог може в поодиноких виняткових випадках.

І якщо стосовно формально-нормальних сімей шкільний психолог повинен брати на себе певні обов'язки щодо роботи з ними (у всякому випадку, він зобов'язаний вести роз'яснювальну роботу, давати поради), то робота його з аморальними сім'ями в більшості випадків обмежується констатацією факту про неможливість подальшого перебування дитини в такій сім'ї. Далі роботу продовжує вести вчитель. Вона полягає в тому, щоб помістити дитину в школу-інтернат, можливо, порушити питання перед відповідними органами про опікунство, позбавлення батьківських прав.

З цією метою вчитель узагальнює дані, які він разом з шкільним психологом отримав в процесі вивчення сім'ї, і які свідчать про те, що своєю поведінкою батьки створюють загрозу фізичному і психічному здоров'ю дітей, перешкоджають їх нормальному розвиткові.

Причому, підставою для цього можуть служити не тільки факти жорстокого поводження з дітьми, негативний вплив на них власною аморальною поведінкою, алкоголізм батьків, але й факти байдужого ставлення до виховання дітей, відсутність турботи, піклування про них.

На сьогоднішній день робота школи з аморальними сім'ями в переважній більшості випадків проводиться незадовільно. Як правило, школи зволікають з клопотанням перед відповідними органами про необхідність вилучення дітей з сім'ї, оформлення опікунства, позбавлення батьківських прав і т.д. Все це, згідно з даними нашого дослідження, у 80% випадків негативно позначається на формуванні особистості дітей, їх поведінці.

В цьому розділі розглядаються також особливості професійного спілкування шкільного психолога і вчителя з неповнолітніми, схильними до правопорушень.

Підкреслюється, що професійне спілкування - це особливий,

дуже важливий засіб досягнення мети професійної діяльності. В даному випадку - психокорекційної профілактичної роботи з дітьми з метою подолання важковиховуваності, попередження правопорушень та інших проявів антисоціальної поведінки.

Результати нашого дослідження свідчать про надзвичайно велику роль правильно організованого спілкування, яке може суттєво вплинути на ефективність всієї психо-корекційної роботи з неповнолітнім.

В організації спілкування шкільний психолог зустрічається з великими труднощами: по-перше, він сам повинен бути дуже добре обізнаним з найрізноманітнішими психологічними особливостями спілкування і вміло використовувати їх в процесі спілкування з важковиховуваними дітьми; по-друге, він повинен виявити можливі помилки у спілкуванні вчителя з цією категорією дітей і допомогти їх усунути.

Культура професійного спілкування психолога (педагога) - це соціально значимий показник його здібностей, уміння будувати взаємовідносини з іншими людьми, сприймати, розуміти, засвоювати, передавати зміст думок, почуттів, стремлінь в процесі рішення тих задач, які виникають в ході професійної діяльності. Вона є важливою складовою професійної культури в цілому.

Нами вивчалися фактори, які можуть суттєво вплинути на успіх спілкування з неповнолітніми, схильними до правопорушень і, таким чином, сприяти успіху корекційної роботи.

Так, на ефективність спілкування шкільного психолога (педагога) в значній мірі впливає загальний рівень культури особистості.

Тактовність - надзвичайно важлива якість, яка свідчить про високий рівень розвитку загальної культури людини і культури спілкування зокрема. Це обов'язкова передумова ефективності професійного спілкування шкільного психолога (педагога), особливо з

важковиховуваними дітьми.

Крім загальної культури особистості, велике значення у спілкуванні має і так звана психологічна культура, яка передбачає здатність індивіда поставити себе на місце іншого, вміння співпереживати, вміння знайти до кожного єдино вірний індивідуальний підхід та ін.

Загальна культура людини включає і культуру мовлення.

Культура мовлення представників таких професій, як вчитель, практичний психолог, безумовно, відноситься до найосновніших компонентів їх професійної підготовки.

На жаль, дані нашого дослідження свідчать про те, що рівень культури мовлення шкільних психологів, а в багатьох випадках і вчителів, досить низький, що значно знижує ефективність їх професійної діяльності.

Доводиться констатувати, що вміння точно і виразно висловлювати свої думки, експресивність, емоційність мовлення, багатство словникового запасу відсутні більше, ніж у 20-25% вчителів, особливості спілкування яких вивчалися нами.

Не можна не відмітити той факт, що дуже часто в мовленні вчителів зустрічаються не тільки "русизми", "діалектизми", але навіть нецензурні слова і вирази. Останнє особливо часто проявляється саме у спілкуванні з важковиховуваними дітьми, що аж ніяк не може позитивно вплинути на їх перевиховання.

Успіху спілкування шкільного психолога і вчителя з неповнолітніми, схильними до правопорушень, сприяє використання ними прийомів формування аттракції.

За нашими даними, суттєве значення може мати прийом "власного імені" (позитивне ставлення виявлено у 80% неповнолітніх), доброзичлива, привітна посмішка (93%), комплімент (90%), уміння терпляче вислухати співбесідника (98%) та ін.

Дуже важливим є вміле використання в процесі спілкування

крім мови й інших засобів: міміки, жестів, пози і т.д.

Не слід нехтувати і такими, на перший погляд, дрібницями, як можливістю зміни дистанції в процесі спілкування з метою досягнення додаткового впливу на партнера по спілкуванню.

В розділі аналізуються також особливості спілкування вчителя, шкільного психолога з акцентуйованими неповнолітніми, серед яких чимало важковиховуваних, схильних до правопорушень.

Розглядаються психологічні бар'єри (емоційний, інтелектуальний, моральний та ін.), які можуть виникнути у спілкуванні і перешкоджати проведенню відповідної виховної роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень.

В процесі дослідження в основному підтверджена гіпотеза стосовно вирішальної ролі шкільної психологічної служби у забезпеченні раннього профілактики протиправної поведінки неповнолітніх. В результаті спільної психокорекційної роботи шкільного психолога і вчителя з неповнолітніми, схильними до правопорушень, суттєвих змін в їх поведінці вдалося досягти у 50% випадків, незначних - 40% (молодший шкільний вік) і, відповідно, - 25% і 43% (підлітковий вік).

В окремих випадках позитивні зміни у поведінці учнів не відбулися (особливо у підлітковому віці). Це, як правило, має місце тоді, коли учень є надзвичайно педагогічно занедбаним і продовжує перебувати у несприятливій сімейній обстановці; коли необхідні не тільки психолого-педагогічні, але й медичні засоби впливу, але їх з якихось причин не вдалося застосувати; коли відсутня узгодженість дій психолога, вчителя, батьків; коли професійні і особистісні якості психолога (педагога) не дозволяють досягти успіху в роботі з неповнолітніми, схильними до правопорушень.

Узагальнення результатів проведенного дослідження дає підставу зробити певні висновки.

Правопорушення неповнолітніх в переважній більшості випадків не можуть розглядатися як щось несподіване, раптове, випадкове. Це - закономірний наслідок тривалого процесу соціальної деформації особистості. Поступово складаються елементи майбутнього антисоціального вчинку, формуються його основні риси.

Така поступовість і гнучкість процесу формування антисоціальної спрямованості дає реальну основу для успішного забезпечення ранньої профілактики, яка повинна включати такі напрямки профілактичних впливів, як: економічні, соціальні, правові, психолого-педагогічні.

Психолого-педагогічні аспекти ранньої профілактики полягають у виявленні найперших симптомів відхилень у психічному і моральному розвитку особистості, забезпеченні діагностики їх характеру і глибини, виділенні тих суттєвих особистісних психологічних характеристик, які включаються в систему факторів, що визначають антисуспільну поведінку, та розробці відповідних корекційних програм.

Домінуюча роль у їх забезпеченні належить шкільній психологічній службі, оскільки ні працівники правоохоронних органів, ні батьки, ні навіть вчителі не мають достатньо високого рівня спеціальної психолого-педагогічної підготовки, необхідної для ефективної профілактичної роботи.

Діяльність шкільної психологічної служби базується на науково обгрунтованій системі ранньої діагностики причин, мотивів і характеру протиправних дій, розробці та реалізації на гуманістичній основі спільно з педагогічним колективом конкретних програм корекції поведінки учнів, схильних до правопорушень.

Основою успішної профілактичної роботи шкільної психологічної служби є психодіагностика, після узагальнення результатів якої стосовно кожного учня розробляється конкретна корекційна програма. Оптимальний варіант діяльності шкільної психологічної

служби - це співтворчість психолога, вчителя, батьків при провідній ролі психолога в процесі психодіагностики. В реалізації й корекційної програми провідна роль належить вчителю з залученням психолога, батьків.

В корекційній роботі велике значення має опора на діяльнісний підхід. Основним напрямком корекційної роботи слід вважати організацію відповідних видів діяльності дитини шляхом формування узагальнених способів орієнтації.

Корекційна робота повинна будуватися не як просте тренування, вправляння у формуванні умінь і навичок, не як окремі вправи по вдосконаленню психічних процесів, психічної діяльності, а як цілісна осмислена діяльність дитини, що органічно входить в систему її щоденних життєвих відносин.

Особливої уваги шкільного психолога і вчителя вимагає корекція системи суб'єктивних ставлень школяра, оскільки, згідно з результатами нашого дослідження, відхилення у системі суб'єктивних ставлень особистості - надзвичайно суттєва властивість переважної більшості неповнолітніх, схильних до правопорушень.

Величезне значення в корекційній роботі з підлітками, схильними до правопорушень, має організація самовиховання.

Роль шкільного психолога в організації самовиховання дітей і підлітків з негативними проявами у поведінці полягає в тому, щоб, максимально враховуючи вікові, статеві, індивідуально-особистісні властивості вихованців ознайомити їх з основами самовиховання, розкрити роль, значення самовиховання у їх житті і діяльності, навчити їх основним прийомам самовиховання, допомогти скласти індивідуальні програми самовиховання і тактовно здійснювати контроль за їх реалізацією.

Безперечно, ця робота повинна проводитись обов'язково разом з класним керівником, батьками.

Результати дослідження свідчать про важливу роль правильно

організованого спілкування, яке може суттєво вплинути на ефективність психо-корекційної роботи з неповнолітніми.

Фактори, які сприяють успіху спілкування з неповнолітніми, схильними до правопорушень: високий рівень загальної і психологічної культури шкільного психолога і вчителя, вміле використання в процесі спілкування міміки, жестів, пози, зміни дистанції з метою досягнення додаткового впливу на партнера по спілкуванню, застосування прийомів формування аттракції і т.п.

Особливе значення має емоційний фактор: створення позитивної емоційної атмосфери спілкування, органічне поєднання емоційного і раціонального у спілкуванні та всій діяльності шкільної психологічної служби. В процесі дослідження впливу типу емоційної спрямованості вчителя, шкільного психолога на успіх спілкування з неповнолітніми, схильними до правопорушень, найбільш значимими виявилися такі типи, як альтруїстичний, комунікативний, романтичний, пугнічний.

Результати дослідження свідчать про те, що зусилля психолога і вчителя в роботі з неповнолітніми, схильними до правопорушень, не дадуть позитивних наслідків, якщо учень буде перебувати й надалі в несприятливій сімейній атмосфері. Тому чільне місце в діяльності шкільної психологічної служби займає робота з сім'єю (особливо з формально-нормальними, аморальними та неповними сім'ями).

Необхідною умовою успішної профілактичної діяльності шкільної психологічної служби є її гуманістична спрямованість.

З метою подальшої ефективної роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень, на нашу думку, необхідно:

1.Узгодження діяльності всіх органів і служб, які займаються питаннями виховання молоді, профілактикою правопорушень.

2.Підготовка спеціалістів з нової спеціальності "соціальний працівник" і широке залучення їх до роботи з неповнолітніми.

схильними до правопорушень.

3.Посилення відповідальності батьків за добросовісне виконання батьківських обов'язків.

4.Розширення системи опіки, використання окремих елементів описаних в роботі служб "fostering" та "mainstay", які діють в багатьох зарубіжних країнах, зокрема, у Великобританії.

5.Розширення мережі позашкільних дитячих установ, підвищення їх ролі у профілактиці правопорушень серед неповнолітніх.

6. Забезпечення гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу.

7.Обов'язкове проведення судово-психологічної експертизи у всіх випадках, коли неповнолітні скоюють злочин або стають жертвами злочину.

8.Передбачення в законодавстві проміжного вікового періоду "зменшеної осудності" для неповнолітніх до 18 р.

Наше дослідження, звичайно, не розв'язує всіх питань проблеми ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх. Складність, багатогранність і надзвичайна актуальність проблеми вимагають більш глибокого теоретичного і практичного вивчення багатьох її аспектів, зокрема: впливу негативних соціально-економічних, психолого-педагогічних факторів на розвиток плода, народження дитини, процес подальшого становлення особистості ("ембріональна педагогіка"); можливостей профілактичної діяльності психологічної служби в дошкільних закладах з метою раннього діагностування відхилень у формуванні особистості, розробки прогностичних методик аномальної поведінки; взаємодії всіх органів і служб, які забезпечують профілактику правопорушень неповнолітніх; підготовки висококваліфікованих кадрів для роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень; удосконалення шляхів, методів, засобів діагностико-корекційної роботи.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях:

.Монографії та навчальні посібники:

1. Профилактика правонарушений среди учащихся.- К.: Наук.думка.1983.-100с. (автор.1др.арк.).

2. Учителю - про психологічне забезпечення навчально-виховного процесу: Навчальний посібник.- Ужгород: УжДУ.1992.- 106с. (автор.4д.арк.).

3. Учителю-про шкільну психологічну службу:Навчальний посібник.-Ужгород: УжДУ.1992.- 114 с.(автор.4др.арк.).

4.Психологічна служба в школі./За ред.В.В.Сагарди:Навчальний посібник.-Ужгород:УжДУ.1994.-110с. (автор.2,5др.арк.).

5.Актуальні питання діяльності шкільного психолога./За ред.В.В.Сагарди, І.М.Різака:Навчальний посібник.-Ужгород:УжДУ.1994.- 242 с.(автор.6др.арк.).

6. Підготовка і діяльність шкільних психологів./За ред.В.В. Сагарди, І.В. Козубовської:Навчальний посібник.- Ужгород:МО України,УжДУ,1995.- 300 с. (автор.6др.арк.).

7. Совершенствование подготовки педагога-исследователя в условиях университета/УжГУ.- М..1991.-197с.- Деп.в НИИВШ АН СССР 28.10.91,N648-91.(автор.5др. арк.).

8. Подготовка учителя к работе с трудновоспитуемыми детьми/УжГУ.-М.,1992.- 100 с.- Деп.в НИИВШ АН СССР N357-92.

Наукові статті, тези, методичні рекомендації:

9. Причини виникнення правопорушень неповнолітніх і їх профілактика.// Рад.школа.- 1976.-N12.- С.24-30.

10. Профілактика трудновиховуваності молодших школярів//Початк.школа.-1976. - N10.-С.71-74. (автор.0,2др.арк.).

11. Особливості роботи з трудновиховуваними дітьми//Початк.школа.-1978.-N5. - С.29-65.

12. Щодо ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх//Рад.право.- 1982.-N10.- С.66-68.

13. Особливості виховної роботи в піонерському таборі.// Рад.школа.- 1985.-N12.- С.41-46.

14. Запобігання вашковиховуваності дітей.//Початк.школа.-1987.-N1.-С.51-55.

15. Мода, музика і деякі питання виховання//Рад.школа.-1988.-N3.-С.61-65.

16. Притяжение рока//Семья и школа.-1988.-N3.-С.20-21.

17. Без переконань немає особистості//Рад.школа.-1990. -N5.-С.26-28.

18. Подготовка будущих учителей к работе с трудными детьми// Планирование, подготовка и использование специалистов в СССР и зарубежных странах: Сб.научных трудов.-М..НИИВШ,1990.-С.53-61.

19. Роль университета в подготовке высококвалифицированных педагогических кадров в условиях рыночной экономики//Образование в условиях перехода к регулируемой рыночной экономике:Сб.науч.тр.-М.:НИИВО,1991.-С.37-51.(автор.0,5др.арк.).

20. Шкільна психологічна служба//Рад.школа.- 1991.N1.-С.19-24.(автор.0,2д. арк.).

21. Добром і довір'ям, а не страхом і болем//Рідна школа.-1991.-N12.-С.34-38. (автор.0,2др.арк.).

22. Статеве виховання як засіб профілактики провопорушень серед неповнолітніх// Право України.- 1993.- N3.- С.33-34.

23. Деякі питання ранньої профілактики правопорушень серед неповнолітніх.// Право України.-1993.-N9.

24. Шкільний психолог: проблеми і досвід підготовки.//Вісник АПН України.-1993. -N1.-С.151-157.(автор.0,3др.арк.).

25. Так вчить народна мудрість.//Рідна школа.-1993.-N3.

26. Народна педагогіка про підготовку молоді до сімейного життя//Традиції української етнопедагогіки і їх використання в навчально-виховній роботі в школі: Зб.наук.пр.-К.:ІПТ Укр..1993.- С.79-80.

27. Роль шкільної психологічної служби у ранній профілактиці відхилень у поведінці молодших школярів//Початкова школа.-1994-N8.-С.5-8.(автор.0,2др.арк.).

28. Підготовка випускників педагогічних відділень університету до роботи у системі шкільної психологічної служби//Проблеми вищої школи: Науково-метод.зб.-К.:Вища школа,1994.-В.80.- С.93-99.(автор.0,3др.арк.).

29.Використання ідей народної педагогіки в підготовці молоді до створення сім'ї//Молода сім'я:Зб.Вип.3.-Ужгород:ЗЦССМ,1994. -С.6-10.(автор.0,2др.арк.).

30.Деякі психологічні аспекти ранньої профілактики правопорушень серед не-

повнолітніх//Початкова школа.-1995-N1.-С.10-11.

31. Реализация принципов ненасилия в деятельности школьной психологической службы//Материалы II Межреспубликанского семинара "Принципы ненасилия в обучении и воспитании".Киев,сентябрь,1991г.-М.,1992.-С.64-68. (автор.0,2др.арк.).

32. Принципы ненасилия в работе педагога по предупреждению антиобщественного поведения несовершеннолетних-реалии и перспективы//Материалы II Межреспубликанского семинара"Принципы ненасилия в обучении и воспитании",Киев,сентябрь,1991г.-М.,1992.-С.80- 86.(автор.0,3др.арк.).

33. Роль шкільної психологічної служби у запобіганні важковиховуваності молодших школярів//Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Матеріали конференції.- К.:ІП АПН Укр.. 1993.-Т.2.-С.52-58.

34. До питання про підготовку шкільних психологів в умовах університету//Практична психологія і школа: Матер.міжнар.наук.- практ.конф.,11-14 листопада 1991р.Луцьк.-К.:ІП АПН Укр.,1993.- С.57-64.(автор.0,3др.арк.).

35. Подготовка будущего учителя к работе с трудными детьми в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин/Сб.:Психолого-педагогическая подготовка студентов университета к работе в школе.-М.:НИИВШ,1988.- 10с.-Деп. в НИИВШ АНСССР N1245-1250/ 88.

36. Формирование политической культуры будущего учителя/УшГУ.-М.,1990.- 9 с.- Деп. в НИИВШ АН СССР N 72-90.

37.Вопросы полового воспитания учащихся в психолого-педагогической подготовке учителя/УшГУ.-М.,1992.- 9 с.- Деп. в НИИВШ АН СССР N 358-92.

38.Некоторые аспекты проблемы подготовки кадров для системы школьной психологической службы/ УшГУ.- М.,1992.- 10 с.- Деп.в НИИВШ АН СССР N 359-92.

39. К вопросу об участии школьного психолога в проведении судебно-психологической экспертизы//Актуальные проблемы психологической службы:теория и практика:Сборник материалов Международной конференции,сентябрь 1992.-Одесса:ОГПИ,1992.Т1.-С.177-178.

40. Роль шкільної психологічної служби у професійному самовизначенні школярів//Проблеми трудового навчання і професійної орієнтації учнівської молоді: Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції. березень

1993р.-Рівне: РДПІ, РОІУВ, 1993, Ч1.-С.80-81.

41. О.В.Духнович про виховання дітей з відхиленнями у поведінці//О.В.Духнович і слов'янський світ:Міжнародна наукова конференція, 23-24 квітня 1993р.-Ужгород:УжДУ,1993.-С.34-35.

42. Гуманістичний характер концепції перевиховання В.О.Сухомлинського//Тези між.наук.-прак.конф."Педаг.спадщина В.О.Сухомлинського і розбудова нац.освіти".Ч1.- Кіровоград:Кір.ДПІ, ОІУВ,1993.-С.45-47.

43.Методические рекомендации по вопросам организации воспитательной работы с трудными детьми в общеобразовательной школе-Ужгород:УжГУ,ЗООПО Укр.,1981.-31с.

44.Вивчення особистості учня:Методичні рекомендації на допомогу студентам-практикантам.-Ужгород:УжДУ,1991.- 44 с. (автор. 2др.арк.).

45.Шкільна психологічна служба: Методичні рекомендації для студентів пед.відділень університету та вчителів.-Ужгород:УжДУ,1991.-47с.(автор.2др.арк.).

Всього з теми дослідження автором опубліковано 100 робіт.

А Н Н О Т А Ц И Я

Козубовская И.В. Ранняя профилактика противоправного поведения несовершеннолетних (психолого-педагогические аспекты). Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 - теория и история педагогики. Украинский государственный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1996.

В диссертации рассматривается проблема ранней профилактики правонарушений несовершеннолетних.

Установлено, что доминирующая роль в осуществлении ранней профилактики принадлежит сегодня школьной психологической службе.

Предложена концепция профилактической деятельности психологической службы совместно с педагогическим коллективом школы.

Раскрыты основные формы сотрудничества учителя и школьного психолога в осуществлении ранней профилактики.

Выявлены некоторые факторы, влияющие на эффективность профилактической деятельности школьной психологической службы.

Определены наиболее характерные черты современных несовершеннолетних правонарушителей.

S U M M A R Y

Kozubovska I.M. Primary Prevention of Juvenile Delinquency (psychological and pedagogical aspects).Type of thesis - manuscript. Thesis presented for the degree of Doctor of Pedagogics.13.00.01 - the theory and history of Pedagogics. Ukrainian State Pedagogical University named by M.P.Dragomanov. Kiev. 1996.

The Thesis deals with the problem of primary juvenile delinquency's prevention.

It is shown that the school psychological service is called to play the dominative role in primary prevention's system.

The conception of the preventive activity of the school psychological service is proposed.

The most important forms of co-operation between the teacher and school psychologist in preventive work are considered.

The factors of the effective activity of the school psychological service are discovered.

The main characteristic features of modern juvenile delinquents are defined.

Ключові слова: протиправна поведінка, шкільна психологічна служба, рання профілактика, діагностико-корекційна робота, професійне спілкування.

Здано до набору 14.05.96. Підписано до друку 16.05.96. Формат 60х90/16. Папір друк. № 1. Офсет. друк. Ум. друк. арк. 3,0. Ум. фарб.-відб. 3,25. Обл.-вид. арк. 2,14.
Тираж 120 пр. Зам. 1653. Безкоштовно.
Міська друкарня. 294005, Ужгород, Руська, 13.